

որ հեղինակներէն ոմանք ալ ըրած են Արագոյ՝ Հոփշիտիի դէմ խօսելով կը հարցնէ. «Միթէ Արարիոյ մէջ փոշի չկայ որ հոն աստղները չեն թրթուար կամ շողողար»:

Նկատի առնելու կէտ մ'է այս, անշուշտ անմոլարներու վրայ է ինդիլը, ասան զի մոլորակները մեզի մօտ ըլլալով ցոյց տըւինք թէ աղամոզում պիտի չունենան: Արդ ինչ է անմոլարներէն ոմանց չթրթուալուն պատճառը:

Այդ ալ մեր տեսութեամբ կարելի է բացատրել և հաստատել:

Երկիրս իր շրջաբերական շարժումի ժամանակ ոչ միայն աստղներէն եկած ճառագայթները կը կտրէ, այլ ոմանց ուղղութեան վրայ կ'ընթանայ և ուրիշներէ կը հեռանայ. և այս երևոյթն Արեւուն շարժումէն յառաջ կու գայ որով ոմանց ուղղութեան կը դիմէ, ինչպէս կը հաստատեն թէ դէպ ի վահագն համաստեղութիւնը կը դիմէ և հակառակ կողմի աստղներէն կը հեռանայ. հետեւաբար աստղներէն եկած լոյսը այս տեսակներու համար անջրպետ չի ձեռացնէր այլ ճառագայթ մը միայն. ճառագայթ կտրելը տեղի չունենար, հետեւաբար և ոչ թրթուացումն և ոչ աղամոզում կը նշմարուի, այսինքն է, գոյներու փոփոխութիւն: (Հոս միայն անցողակի

ըսենք թէ Արեւը դէպ ի վահագն համաստեղութիւն չի դիմեր, այլ թերատ մը կ'ընթանայ և այս թերատն այնքան մեծ է որ 7000 տարի առնուազն նոյն ուղղութեան վրայ ընթանալով նոյն ուղղութեան է չի շեղիր. այս խնդրին շուրջ առայժմ այսպիսի):

Մեր տեսութիւնը յառաջ կու գայ ըսինք Երկիրս շարժումէն, ինչ որ փիզայի գործիքին փորձով ևս կրնանք հաստատել:

Այս բնագէտին գործիքը ատամնաւոր անիւ մըն է որ կրնայ ըստ կամս երազ կամ դանդաղ դառնալ, (տես Canot էջ 587): Այդ երբ մենք տարբեր երազութեամբ դարձնենք այս անիւը, պիտի տեսնենք որ դիմացն եղած կէտ լուսոյ (սկաւառակ չունեցող լոյս) պիտի ընդհատի կամ շարունակեալ պիտի տեսնուի: Շարունակեալ պիտի տեսնուի եթէ երազ դարձնենք, և ընդհատ՝ եթէ դանդաղ դարձնենք անուին շրջանը: Ահա այս երևոյթին կամ օրինակին նման է աստղերու և մոլարներու պատահածը՝ նկատմամբ թրթուացումի: Այս օրինակին մէջ դանդաղ շարժումը կը համապատասխանէ աստղերուն, և երազը՝ մոլորակներուն:

Յաջորդով խօսինք օգտագործելու աղամոզումը:

(Շարայարեկի)

Հ. ԽՈՐԷՆ ՍԻՆԱՆԵԱՆ

ԱՅԼԵԼԱՅԼԻ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ Մ՝ԱԼ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆՅ ՄԱՍԻՆ

Ա

Կը կարծէի՝ թէ նախորդ պատասխանովս առ Սիոն (Բզմվ. օգոստ.) պարզած վերջացուցած էի Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութեան նկատմամբ մեր ունեցած վէճը: Ընդհակառակն յիշեալ հանդէսը վերստին դարձաւ նոյն հարցին վրայ

(նոյեմբ.), 4ցոյց տալով իւր փաստերը ի նպաստ Հայց. Եկեղ. աւանդութեան: Արդոնք են նախագրիգորեան շրջանէն քրիստոնէական յիշատակներ, զորս Սիոն առաքելական քարոզութեան արդիւնք կը համարի. և կը հարցնէ ինձ, կ'ընդունի՞մ թէ ոչ: Այդ նեղութիւնը պիտի չկրէր անշուշտ, եթէ կարդացած լինէր ուսուսմասիրութեան ամբողջութիւնը, լոյս տես

1. — ՏՊ՝ Բզմվ. 1927, Հ-կա. էջ՝ 817.

սած առանձին հատորով, «Կարևոր խընդիրներ հայ եկեղ. պատմութեան» տիտղոսով, յորում կանխեր հերքեր եմ իւր բոլոր փաստերը: Յուցած եմ հոն՝

1. Թէ մեր Սանատրկյա և որդւոյն անուններն արտաքին պատմութեան մէջ կապուած են հռովմայեցի Սեկրոսի մը հետ, և այդ անուամբ կան կայսր մը և զօրավար մը, երկուքն ալ Բ դարու մարդիկ: Հետեաբար նոյն դարուն էր Սանատրուկ ևս, որով չէր կարող տեսնել ու նահատակել Յիսուսի աշակերտներէն, որոնք Փրկչէն ընտրուած ժամանակ արդէն չափահաս մարդիկ ու քարոզիչներ, դար մը և կամ աւելի ապրելու էին՝ Սանատրկու և անոր դստեր հանդիպելու համար (էջ 27):

2. Թէ Արարատեան վկայը՝ ըստ լատին աղբերաց, որոց կ'անկնարկէ Սիոն, և անոնց հակառակ՝ «Հայաստանի մէջ քրիստոնեայ եղած» կը կարծէ, Աղբիւսոս կայսեր բանակէն հռովմայեցի քրիստոնեաներ էին, և նոյն կայսերին ալ նահատակուած. որով կապ չունին հայ քրիստոնէութեան հետ. և որոց աւանդութիւնն ալ արդէն վաւերական չի նկատուիր եւրոպացիներէն (137):

3. Թէ Քրիստոսէ երկու դար յառաջ Քրիստոսի համար նահատակուած Ոսկեանց և Սուքիասեանց պատմութիւնը, ինչպէս նկարագրուած է, դիւրամարս կեդրակուրներէն չէ (127):

4. Թէ յունահռոմ մատենագրութեան Հայաստանը կրկին էր, մեծն ու փոքրը. և Տերտուղիանոսի «Հայաստանը», ուր քարոզուած կը զնն աւետարանը, չի պահանջեր դէպ ի մեծ դարձնել մեր աչքերը, և ոչ մանաւանդ փոքրը, որ հռոմէական կայսերութեան քարոզչաց ջրջանակին մէջ կը մտնէր, և աւելի դիւրաւ կրնար ծանօթանալ աւետարանին (145, 193):

5. Թէ վերջապէս «նահատակներ տալու աստիճան յառաջացած նախադիրգործան քրիստոնէութեան մը» մեծ Հայոց մէջ, հակառակ «աւնդիներ իրողութիւն» մը կարծուելուն՝ որ և է զրական ապա-

ցոյց չունինք. եղածներն անարուեստ յերկրանքներ են միայն, և անհաշտ հնազոյն մատենագրութեան ու պատմութեան հետ (143): Այս բոլորը հաստատած եմ փաստերով:

Սիոն դարձեալ կը պահանջէ՝ որ մեր առաքելական քարոզութեան առաքողութիւնը՝ «պատմական իրողութեան մը արժանազան» զը լինի անվրէպ. որովհետեւ, կ'ըսէ, «առաքողութիւնը չի շինուիր», թէպէտ «գրի առնուածները քննադատելի թերութիւններ ունին»: Տարօրինակ է Սիոնի այս ըմբռնումն աւանդութեանց նկատմամբ: Աղբիւս հետ ազատութիւններ ալ կու տայ: Զորօրինակ՝ «Կրնանք վիճել, կ'ըսէ, թագէտս սի անունին ուղղաքրութեան մասին»: Կը վիճինք ու կը տեսնենք՝ որ այդ անուան նախնական ձեւն է Աղղայ, յետոյ Եւսեբիոսէ թաղեալ մկրտուած. և Սիոն կը ներէ հանել այս հետեւութիւնը՝ «Կրնանք խնդիր ընել, կը յարէ, անոր երկոտասանից կամ եօթանասանից խումբէն ըլլալը կամ չըլլալը, և քննութեան ենթարկել զայն, և այլն»: Կը ճննենք ու կը տեսնենք՝ որ երկոտասանից մէջ Աղղայ անունը չկայ. ոչ ալ եօթանասանից մէջ, որոց անուններն ոչ աւետարանը և ոչ հին պատմիչներ տուած չեն մեզ. և կը հետեցնենք՝ թէ ոչ մէկ առաքելական խմբէն էր այդ անունը կրող մարդը. և այս հետեւութեանն ալ կը ներէ Սիոնը կը մնայ իւր «և այլն». և ասոր զօրութեամբ յառաջ տանելով մեր քննութիւնը, կը գտնենք Եղեսիոյ մէջ Գ դարուն ապրած Աղղայ անուն ասորի եւ պիսկպոս մը, որոյ վրայ առաքեալ անունը բարդելով ուրիշ ասորի մը, կը կերտէ արգարեան վէպը, և այդ եւ կը պոռայ մարող խոհական Եւրոպայ:

Շարունակելով մեր քննութիւնը, կը տեսնենք՝ որ Գ դարուն հայ գրիչ մ'առաջին անգամ է վկայէ՝ թէ Եղեսիայէն ի Հայս ալ կ'անցնի այդ Աղղայ = Թաղեալը, և այս սեղեկութիւնը զբազարի մ'անկիւնը թաղուած կը մնայ, մինչև որ երկու դար վերջ ընդհանրանալով, ծնունդ կու տայ հայ առաքողութեան. և կը հետև-

ցընենք՝ թէ եղեսպացուց վիպագրին ստեղծած առաքեալը հարկաւ մեզ համար ալ ստեղծական էր՝ յետամուտ հայ աւանդութեան հետ։ Ոչ, ձայն կը բարձրացնէ հոս Սիոն. «չենք կրնար ըսել՝ թէ ստեղծութիւն է յափշտակութեամբ բան մըն է Հայոց առեւտրայինը։ Ասիկա հակառակ է ողջամիտ քննադատութեան մը պայմաններուն»։ Իսկ ես չեմ հասկնար՝ թէ Սիոն «քննադատութիւն» բառով ինչ կ'իմանայ, երբ անոր անհրաժեշտ հետաւորութիւններէն կը խուսափէ, ի նպաստ մեր աւանդութեան հետեւեալն՝ կը յիշեցնէ ինձ Լաւրերնայի հայ թարգմանչին շեղումը բնագրէն, և Եղեարիտ առաքեալին «ի կողմանս արեւելից» փոխադրելը, զոր «ազգային աւանդութեան մը» արդիւնքը կը համարի ոմանք հետ։ մինչ ես կանխոր փաստեր եմ՝ թէ հոգ արեւելիք Պարսկաստանն էր, և շեղումը կը հաստատէ անոնց աւանդութիւնը և հայկականին դեռ չգոյութիւնն այդ ժամառակ (էջ 32)։

Այսպէս ուրեմն մեր խնդիրը ճշմարիտ աւանդութեան մը գրականացման ազաւազ ձեռնի հետ էլ, ինչպէս Սիոն կը կարծէ. այլ ազոր հակառակ՝ գրական անհիմն ձեռն մըր ծագած նոյնքան անհիմն աւանդութեան մը հետ է. որովհետեւ աւանդութեանն ալ կը յիստի։ Եթէ մեք այժմ նոր քննադատութեան բազմապատիկ հերքումներուն առջև կանգնած, չենք ուզեր հրաժարիլ առաքելականութեան հրապոյրէն, և Սիոն իմ ձեռնադրիս կ'որակէ շատ ոչ մնացած, պահանջելով որ «հազարաւոր տարիներ» յառաջ ապրած լինէի, որպէս զի ազոր դէմ գրելու իրաւունք ստանայի, — թէպէտ ինք 2000 տարի վերջ չի վարանի Պետրոսի ի Հոովմ առաքելութիւնը ժխտելու, — ինչ զարմանք՝ եթէ Դ զատուտ ուրիշ երազող հայ մ'ալ հիմ կը դնէ թաղեական հայ աւանդութեան, և այս յետոյ կը կառուցուի անոր վրայ։ Միջ չունինք արդէն ուրիշ հակապատմական աւանդութիւններ ալ։ Զոր օրինակ բազմազարեան աւանդութիւն մը կը ժխտէ հիւանդաց օծման գործածութիւնը մեր քով։

և ուրիշ մ'ալ անջուր բաժակը Լուսաւորչին կ'ընծայէ. «բոս աւանդելոյն մեզ սըրբոյն Գրիգորի», կ'ըսէր Դուռնի 719ի ժողովը։ Եւ սակայն այդ երկու աւանդութիւնք ևս անհիմն են, ինչպէս ցուցած եմ (344, 532) ուրիշ շատերու հետ։ Եւ մի թէ այդպիսի լինելէ կը դադրին՝ որովհետեւ աւանդութիւն են։

(Իմանեան դպրոցի գիւտն եղաւ առեւտրային այդ քարացումը, որպէս զի հայ ժողովուրդը չկարենար տեսնել պատմութեան լոյսը։ Գիւտն և ճիշտ մը, որ ինքնին արդէն կը հաստատէ մեր աւանդութեանք անհիմնաւորութիւնը, զգուշանալով ու զգուշացնելով մտանալ անոնց քննող աչքով, որպէս զի չբացայտին. վասն զի քննադատութեան «չեն ղիմուեալ», վկայեց Սիոն։ Ուրեմն ի զուր կը քրտնի նա կանգուն պահել այդ սկզբունքը, որ ապրելու չէ սահմանուած։ Արդի գրականութիւնը կապեր ու կաշկանդութիւնք չի ճանչնար, և պատմութիւնը պիտի յառաջ ընթանայ միշտ, կոխելով այն ամէն աւանդական խոչընդոտները՝ որ կ'ընդհարին իւր քայլերուն, և կը ծառայեն քննաքննելու հայ միտքը։ Աշխարհին վրայ որ պարզամիտը կրնայ ընդունիլ՝ թէ յոր աւանդութիւնք Աղղայի անձին շուրջ (եղեսպակն, պարսկային, հայկական, աղուանական) հակառակ իրարու, պէտք է հաւատարապէս ճշմարիտ լինին, անոր համար միայն՝ որ աւանդութիւն անունը կը կրեն, և որովհետեւ «աւանդութիւնը չի շինուիր» եղեր։ Սիոն ինքն արդեօք կը հաւատայ՝ թէ կարծեցեալ Աղղայ առաքեալն երբեք անգամ մասնաշաղկեր է. մին՝ իսաղաղութեամբ Եղեարիտ մէջ, և երկուքը՝ նահատակութեամբ Պարսկաստանի և Հայաստանի մէջ, ինչպէս իւրաքանչիւր ազգին աւանդութիւնը կը հաստատէ։ Իրնայ ըսել՝ թէ հակասականն այս աւանդութեանք գրական պատկերացումն է։ Բայց ոչ. իւրաքանչիւր աւանդութիւն որ իւրացուց Աղղայ միւս մրցակցաց դէմ, պէտք էր անոր մասն ու գերեզմանն ալ յիշել, որ առաքելութեան մասունքն ու փաստերն էին, և զրիչներն

աւանդութիւնէ ուսան այդ ամէնը: Ինչո՞ւ ապա սխալ լինին երեք մահերն ու գերեզմանը, և ուղիղ լինի միայն քառակ առաքելութիւնը: Կամ եթէ աւանդութիւնը կրնայ մէկ մասին մէջ սխալի, ինչո՞ւ չըստալի միւսին մէջ ալ: Սիոն չի վստահիր առաքելութեանց զրկւան պատկերացման, բայց եթէ իւր տեսածին չի վստահիր, ի՞նչպէս կը վստահի չտեսածին, և կամ ի՞նչպէս կրնայ ապացուցանել՝ թէ չտեսածը տարբեր ու լաւագոյն էր տեսածէն. կամ ո՞ր տրամաբանութիւնը կը պահանջէ այդ տարբերութիւնը:

Աւելորդ դիտողութիւն է՝ թէ Հայք ի սկզբան «անցիր ժողովուրդ մը» լինելով, իրենց քրիստոնէութեան պատմութիւնն ու նեցիւր, բայց գրով չեն թողած արեւմտեան քրիստոնէութեան նման: Իրապէս քրիստոնէայ Հայութիւնը Դ դարուն թէպէտ զեռ անդիր, յունարենով շարադրեց թաղէթի վկայարանութիւնը, զԱքաթան գեղոս ու զՓաւստոս. կրնար նոյն լեզուն գործածել նաև յառաջ: Աւելորդ է նոյնպէս յիշեցնել ինձ՝ թէ ստոյգ իրողութեանց մասին անգամ, ինչպէս Վարդանանց պատերազմէն, Եղիշէն ու Դազար «Իրարու համաձայն ու անհամաձայն տեղեր ունին» և այլն: Իրականութեան մը հանգամանակ մասին՝ զբիշները կրնան տարբերիլ: Բայց մեր ինդիրն առաքելականութեան հանգամանակ շուրջ չէ, այլ աւելի հիմնական. զոյաբեան կամ չոյաբեան հարց է, յորում տեսութեանց զանազանութիւն չի մտնիր: Եւ իմ գործս եղաւ ցուցնել՝ թէ մեր առաքելականութիւնն ինքնին հակառակ է ստոյգ պատմութեան ու ստեղծական, և նախագրիգորեան քրիստոնէայ յիշատակները կեղակարծ. և թէ՛ ոչ մէկ զրական ապացոյց ունինք աւետարանի քարոզութեան ի մեծ Հայո՞՛ լուսաւորչէն յառաջ: Ահա նոր տունը, զոր Սիոն «ակնդէս կը կը սպասէ տեսնել»:

Բ

Նախորդ պատասխանին մէջ ցուցած էի՝ թէ Պետրոսի առաքելութիւնն ի Հոռով

չէր կրնար համեմատուիլ հայկականին հետ, որովհետև պատմական էր այն: Սիոն վարմանս մէջ կը տեսնէ «երկու կշիռ, երկու չափ», պահանջելով՝ որ կամ ամէն աւանդութիւն ընդունիմ անխտիր, և կամ ամէնը մերժեմ, «ողջամիտ ըննադատութեան մը պայմաններուն» մէջ գործելու համար: Եւ ինք, աւանդութեանց այդ անպայման պաշտպանը, որ վերև «փաստեր» անգամ տուաւ յօգուտ հայկականին, կ'անցնի անպատմական ցուցնելու Պետրոսի երթն ի Հոռով, կ'երեւի՝ մէկ կշիռ, մէկ չափ պահելու համար: Եւ կը շարունակէ իւր լուծեքական փաստերու շարքն անոր դէմ:

1. Առաքելոց գործոց մէջ չէ յիշուած, կ'ըսէ, Պետրոսի երթը, մինչ Պողոսին յիշուած է՝ իբրև հոն «առաջին անգամ գացող»: Իսկ միզ ծանօթ Գործքը կը սկսի Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան պատմութեամբ, կը նկարագրէ անոր առաջին շրջանը՝ մինչև Պողոսի դարձն ի հաւատս, և յետոյ անոր գործունէութեան վրայ կը կեդրոնանայ, չպատմելով ոչ Պետրոսի և միւս առաքելոց հետագայ քարոզութիւնները, և ոչ անոնց մահերը՝ բաց ի Յակոբոսէ: Սիոն պիտի հետևեցէ՝ թէ բոլոր միւսերը Հրէաստանէն դուրս չեւան բնաւ, և զեռ մինչև այսօր կ'ապրին հոն:

2. Պողոս էր, կը յարէ Երուսաղեմի հանդէսը, Հոռովմայ եկեղեցւոյն հիմնադիրը, և «իւր հիմնած եկեղեցւոյն գրած է Հոռովմայեցոց թուղթն ալ»: Պողոս ընդհակառակն այդ թղթին մէջ կ'իմացնէ՝ թէ տակաւին զՀոռով չէր տեսած. «Քաղում անգամ յօժարեցի, կ'ըսէ, գալ առ ձեզ, — ինչ որ Գործքն ալ կը հաստատէ (ԺԹ, 21), — և արգելայ միևն ցալմ» (Ա, 12. ԺԵ, 22). և թէ «պարտապան» էր զեռ քարոզել անոնց, ինչպէս Յունաց ու քարքարոսաց քարոզած էր (Ա, 14): Ուրեմն իւր աւետարանը տակաւին չէր հասուցած հոն. և իւր առաջին այցելութիւնն ի Հոռով՝ կատարեց 61 թուականին, կալանաւոր ու շրջապատուած Հոռովմայեցի զինուորներէ (Գործ. ԻԵ, 11-12), և վեց տարի վերջ

ալ նահատակուեցաւ ըստ Եւսեբիոսի: Հետեաբար Հռովմայ առաջին քարոզիչ ուրիշներ եղած էին, և անոնց պտուղն էր Հռովմայեցւոց «ընդ ամենայն աշխարհ» պատմուած հաւատքը (Հո. Ա, 8): Որոնք ալ լինէին այդ քարոզիչները, եւր իկեղեցին ուսմանաւով վիձակներու բաժնուցաւ (Ա Պետ. Ե, 3. Տիտ. Ա, 5), և իւր վէմն օր մը գնաց հաստատուեցաւ ի Հռովմ, հովուեց ու նահատակուեցաւ հոն, և անոր յաջորդները շարունակեցին հոն նստիլ, կայսերական ուսանը Պետրոսի աթոռն եղաւ բնականօրէն:

3. Տուած փաստիս դէմ՝ թէ Պետրոս իւր առաջին թուղթը Բաբելոն = Հռովմէն գրած է. Սիոն կ'ընդունի Հռովմը. բայց կը յիշեցնէ ինձ՝ թէ «բարձրագոյն քննադատութեան նշանաւոր ներկայացուցիչներ, հակառակ պաշտպանողական զօրաւոր բանակի մը, և կ'ըսեն՝ թէ Պետրոսի Ա թուղթը գրուած է ի դարուն սկիզբը»: և կը կոչէ երկու անգլիացի աղբւրներ. ու բուլղորովին անտեսելով այդ ըսողներուն դէմ կանգնած զօրաւոր քանակը, կը վճռէ՝ թէ «Պետրոս չէ հեղինակը այդ թղթին»: Այո՛, պատուելիներ շատ բան կրնան ըսել, և փրենց ըսածները սինէական պատգամներ թուիլ Սիոնի: Սակայն քննադատութիւնն ուրիշ բան կ'ըսէ: Նախ ինքն Պետրոս կը վկայէ իւր թղթին վաւերականութեան, ըսելով Բ թղթին մէջ. «Չայս ձեզ, սիրելիք, երկրորդ բողոք գրեմ» (Գ, 1). ուրեմն առաջին մ'ալ գրած էր: Եւ թէ այդ մեր ունեցածն էր, անկից յայտնի է՝ որ Բ դարուն իրենէն, Տերտուլիանոս և ուրիշներ անորմէ կոչումներ ունին: Դ դարուն Որոգինէս զայն վաւերական գրոց մէջ կը հաշուէ. նոյնպէս Եւսեբիոս Դ դարուն, վկայելով հանգրծ՝ թէ իւր օրով անոր մասին տարակուսողներ ալ կային. (հմտ. Vigour. Dict. de la Bible, V, 380-87):

Եթէ նոյն իսկ «Բ դարուն սկիզբ» գրուած լինի, ի՞նչ կը հետևի. բայց այս՝ որ անոր հեղինակը Պետրոսն ահա՛ն 20-30 տարի վերջ շարադրեր է: Եւ որով-

հետև այդ բարոյախօսը հասուն մարդ մը պէտք էր լինել, ապա տեսեր է անոր հովուութեան վերջին տարիներն ալ, ու գիտէր՝ որ անոր աթոռը Բաբելոն Հռովմայ մէջ էր. և անոր այդ գիտութիւնը դրական էր, պատմական էր, ոչ աւանդական: Եթէ մեք այսօր կամ աւելի ուշ ելնէինք գրով թողունք՝ թէ Խորմեան Էջմիածնի աթոռը նստաւ և Որմանեան կոստանդնուպոլսի, և ուրիշ ժամանակակից յիշատակարաններ չլինէին, ո՞վ ապագայ քննադատներէն իրաւունք կրնար ունենալ երկրայեւու մեր վկայութեան պատմականութեան վրայ, և զայն հասարակ աւանդութիւն մը համարելու:

4. Կոչած էի Ա-Բ դարուն հարց՝ կղեմնի, իգնատիոսի և իրենէնսի վկայութիւններն ալ՝ ի նպաստ Պետրոսի առաքելութեան, որոյ դէմ կը պնդէ Սիոն՝ թէ «պատմականօրէն չի հաստատուիր» այդ, այլ «աւանդութեամբ» որուն արձագանգը կու տան» յիշեալ գրիչները: Իգնատիոս և իրենէնս թող արձագանգ լինին. իսկ կղեմէս, որոյ մասին իրենէնս կը գրէ՝ թէ «ձանձաւ զուրբն Պետրոս և զուրբն Պաւղոս, և կենցաղավարեցաւ ընդ նոսին» (Patr. Graec. XIV, 293). և ըստ Եւսեբիոսի՝ 92 թուականին կը բազմի Պետրոսի աթոռն վրայ: Ո՞վ աւելի լաւ կրնար գիտնալ Պետրոսի ի Հռովմ երթալը՝ քան անոր կենցաղակիցն ու յաջորդը. և ի՞նչպէս կարելի է պատմական չհամարիլ իւր վկայութիւնը: Արդեօք կղեմէս պէտք էր ըսել՝ թէ «Ուշ գրէք, պատմական է գրածս, ոչ աւանդական», որպէս զի Սիոն անոր վկայութեան պատմական ոյժ տար: Երուսաղեմի հանգէսը բաւերու հետ կը խաղայ, համոզելով զիս՝ թէ ճշմարտութենէ տարբեր բաներ կ'որոնէ մեր խնդրոյն մէջ:

5. Առանց այդ աղաղակող փաստերուն իսկ, երբ տիեզերական Եկեղեցին իւր զուլութեան սկիզբէն մինչև բողոքականութեան երևումն՝ իւր քրիստոսադիր վիճակն և անոր յաջորդաց աթոռը Հռովմայ մէջ կը տեսնէ ու կը դաւանի, մի՞ թէ կարելի է կարծել՝ թէ մոռցաւ ու չփութե-

ցաւ նա իւր հիման տեղը, կամ իւր այդ վկայութիւնն աւելի քան զպատմութիւն չէ՞ արդէն: Եւ «երկու կէտու, երկու չափ» չգործածելու համար՝ կարելի՞ է արդեօք Պետրոսի բազմապատկուց և հաստատուն առաքելութեան հետ հաւասարեցնել Աղղայի մը քարոզութիւնն ի Հայաստան, որոյ ոչ անունը և ոչ անձը կայ աւետարանին մէջ. որ — կը կրկնեմ — կը բունի Գ դարուն Եդեսիոյ մէջ, և Դ դարուն ի Հայաստան կը փոխադրուի, երկու դար անձանթ կը մնայ հոն, և յետոյ աւանդութեան կը փոխուի: Ինչպէս կարելի է աչք ունենալ ու չտեսնել անդունդն քայ երկու առաքելութեանց միջև:

Խնդրոյն զուարճալի կողմն ալ կայ: Սիոն կ'ըսէ. «Եթէ Պետրոս Հոմ զացած ըլլար, անպատճառ Գործքի մէջ առ նուազն ակնարկ մը եղած պիտի ըլլար». որով կ'ընդունի թէ չէ գնացած: Յետոյ կը յարէ. «Պատմականօրէն չի հաստատուիր, սակայն կը հաստատուի աւանդութեամբ»: Այս հաշուով՝ զիրար հերքող երկու վկաներն ալ, պատմութիւն և աւանդութիւն, ուղիղ են. և Պետրոս թէ չէ գնացեր ի ի Հռովմ է թէ գնացեր է. նոյնպէս և Թադէոս թէ չէ քարոզեր և թէ քարոզեր է ի Հայաստան, և Սիոն միանգամայն չի հաւատարու կը հաւատայ այդ առաքելութեանց. զի այնպէս կը պահանջեն իրեն ծանօթ — և մեզ անծանօթ — «ողջամիտ ըննադատութեան մը պայմանները»: Իսկ ես, որովհետեւ պատմութեան հերքածը հաստատող աւանդութիւնները դժուարին է զատել անոցմէ՝ որ «առասպելը պառաւանջ» կը կոչուէին հիներէն, կը կարծեմ՝ թէ անոցմով զուարճանալու ժամանակն անցած համարելու ենք հայ զրականութեան համար:

6. Սիոնի խմբագրականին ծայրը՝ ընդլանակի մէջ կը կարդանք ուղերձս. «Թադաւոր երկնաւոր, զեկեղեցի դո անշարժ պահեա, և զերկրպագուս անուանող դուս պահեա ի խաղաղութեան»: Դժուարին է չկապել զայս մեր յարակից խնդրոյն հետ:

Կը խորհիմ՝ որ Յիսուս իւր Եկեղեցին հիմնեց՝ իւր իսկ վկայութեամբ՝ Պետրոսի վրայ, և զայն անխախտելի հռչակեց. «Դուս վեմ ես, և այդ վիմին վրայ պիտի շինեմ Եկեղեցիս, և դժոխաց դռներն աւնոր չպիտի յաղթեն»: Արդ՝ եթէ անոր անշարժութիւնն Եդեսիոյ անկերպարան Աղղայի մը վրայ դրուած հաւատքն կախուած է, վայ եկեր է այդ Եկեղեցւոյն, և անոր համար աղօթելն իսկ աւելորդ է: Ոչ ալ մեր Դ դարու սկիզբն ի հաւատս դարձը՝ կը փնտէ անոր: Յիսուսի առաքեալը չէին կարող մէկ հարուածով քրիստոնէացնել ամբողջ մարդկութիւնը. և շատ երկիրներ անոցմէ դարեր վերջ ճանջցան աւետարանը, և աղով նուազ քրիստոնէայ չեղան քան սկիզբէն դարձողները: Այս կողմանէ՝ մեր պահանջած կեղեկարծ առաքելականութիւնն ալ շահ մը չի տար մեզ. Գրիստոնէութիւնն արտաքին քարոզչաց ձեռքով միայն պիտի մտնէր ի Հայաստան, և անոց կանուխ կամ անագան զաւուր մէջ՝ ոչ արժանիք և ոչ նախատինք կայ մեզ: Ընդհակառակն յետ կարծեցեալ առաքելական քարոզութեանց՝ Լուսաւորչի օրով քրիստոնէութեան հետքը չգտնուիլը մեծ Հայաստանի մէջ, ինչ որ ընդարձակօրէն ցոյց տուած եմ, մեզ կը պարզեէ աւետարանին հետեւած ու զայն հալածած լինելու պատիւը: Այսօրան է մեր փարած աւանդութեան արդիւնքը:

Ըստ իս՝ մուսքի թուականէն աւելի կարեւոր է մեր ելքը տիեզերական Եկեղեցիէն, որոյ պատմութիւնն ալ ըրած եմ հանդիսիս մէջ և առանձին, և ցոյց տուած անոր երեսէն մեր ազգին կրած մեծամեծ փնտնելը, որ նոյն ինքն Սիոնի բնի տուն՝ թէ «Հայց. Եկեղեցւոյ այս ժխտական դիրքը շատ սուղի ետուս իր վրայ» (1927, մայիս, 131): Կը կարծեմ՝ թէ այս խնդրով զբաղին աւելի զործնական օգուտ մը կրնայ ընծայել մեզ, քան անպաշտպանելի աւանդութիւններով որորուրդ:

Միլամ

Հ. Վ. ՀԱՅԱՆՈՒՆ